

Türk Dil Kurumu Yayınları

DOĞUMUNUN 990. YILINDA YUSUF HAS HACİB VE ESERİ
KUTADGU BİLİĞ BİLDİRİLERİ

26-27 Ekim 2009

Ankara, 2011

KUTADGU BİLİĞ VE DEDE KORKUT'TA ORTAK BİR KELİME VE DİZİNLERDE İŞLENİŞİ ÜZERİNE

Sadettin ÖZÇELİK*

Özet

Bildiride *Kutadgu Bilig* ve *Dede Korkut*'ta geçen "başlar" kelimesinin kullanıldığı yerler taranarak anlamı üzerinde durulacaktır. Kelimenin çalışmalarda işlenişi ve anlamlandırılması gözden geçirilerek dil çalışmaları ve dizinlerinde gerekli bazı yöntemlere dikkat çekilecektir.

Anahtar Sözcükler: *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hacib, Karahanlı Türkçesi, Dede Korkut.

ABOUT A COMMON WORD IN KUTADGU BILIG AND DEDE KORKUT AND THE USAGE OF THIS WORD IN INDEXES

Abstract

In this paper, the instances where the word "başlar" (it starts) is used in *Kutadgu Bilig* and *Dede Korkut* will be examined and its meaning will be emphasized. How the word examined and how its meaning is explained in the studies is will be revised and certain essential methods in language studies and indexes will be emphasized.

Keywords: *Kutadgu Bilig*, Yusuf Khas Hajib, Qarakhanid Turkic, Dede Korkut.

Bir çalışma sürerken hep çözemediğiniz soruların çözümü ve cevapları üzerine düşünürsünüz. Metin incelemelerinde kelimelerin gerek anlam gerekse yapısı ile ilgili sorunları çözmeye çalışırken çözüm, düşündüğünüzden daha uzun zaman alabilir. Bilinmeyeni, yanılıp bildiğiniz bir şeye benzetebilirsiniz. Ancak sabır, dikkat ve kararlılıkla konuya yaklaşıncaya yeni ipuçları bulursunuz; çözüm kolaylaşır, karanlık noktalar aydınlığa çıkar. İşte *Dede Korkut* üzerinde çalışırken dikkatimi çeken kelimelerden biri de şu cümlelerde üç defa arka arkaya geçen *başları* kelimesi olmuştur:

* Diçle Üniversitesi

“Anuñ ardınca biñ kavm başları Düger, yetdi.

Anuñ ardınca biñ Bügdüz başları Emen, yetdi.

Anuñ ardınca tokuz koca başları Aruz, yetdi.” (Drs.77b.9, 10. 11)

Bu kelime başka yerde geçiyor mu diye araştırırken yaptığım tarama sonucunda *Dede Korkut*'ta kelimenin dördüncü bir örneğinin daha geçtiğini gördüm. Tepegöz, mağarada Basat ile savaşırken mağaranın kapısına dikilir ve koyunların kılavuzu *erkeç*'e şöyle seslenir:

Drs.115b.7-8: “Mere koyun başları erkeç, bir bir gel geç”

Daha sonra *başlar* kelimesini kütüphanemdeki araştırmaların dizinlerinde aradım. Kelimenin *Kutadgu Bilig*'de 18, *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da 2 örneği geçiyordu. Ancak kelimenin gerek *Dede Korkut*'ta gerekse bu metinlerde geçen örneklerinin söz dizinlerindeki işlenişi ile ilgili önemli eksiklikler ve sorunlar vardı.

Bu bildiride öncelikle *Dede Korkut*'ta yukarıdaki dört cümlede geçen *başları* kelimesinin yapısını ve anlamını belirlemeye çalışacağım. Daha sonra bununla ilgili olarak *Kutadgu Bilig* ve *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da geçen aynı yapıdaki örnekleri verecek ve bu eserlerin hazırlanmış olan söz dizinlerinde sıfat-fiillerin işlenişi ile ilgili eksiklikler veya sorunlar üzerinde kısaca duracağım.

Öncelikle *Dede Korkut*'ta geçen yukarıdaki dört örnek üzerinde durmak istiyorum:

Muharrem Ergin, *Dede Korkut*'ta geçen *başları* kelimesinin iyelik ekli olduğunu belirterek yalnızca '*baş*' (DKKII: 39) anlamını vermiş ve yukarıdaki ilk üç cümleyi sırasıyla şöyle tercüme etmiştir: “*Onun ardınca bin kavim başları Düger yetişti. Onun ardınca bin Bügdüz başları Emen yetişti. Onun ardınca dokuz ihtiyar başları Aruz yetişti.*” (1971: 118). Ergin, dördüncü cümleyi ise tercümesine olduğu gibi yani, “*Mere koyun başları erkeç, bir bir gel geç*” (1971: 177) şeklinde almıştır.

Orhan Şaik Gökyay, *başları* kelimesi için “*baş (türlü yerlerde) kesik baş, savaşta kesilmiş düşman başı; nefer, can, tane; reis, ulu, önde gelen; zirve, uç*” (DKK: 172) anlamlarını vermiş ve yukarıdaki cümlelerin ilk ikisini şöyle tercüme etmiştir: “*Onun ardınca kalmış Oğuz arkası, Bin Bükdüz başları Emen geldi. Onun ardınca Dokuz Koca başları Aruz geldi.*” (1995: 97). Gökyay, üçüncü cümleyi tercüme etmemiş, dördüncüsünü ise “*Mere koyun başları erkeç, bir bir gel geç*” şeklinde olduğu gibi işlemiştir (1995: 132).

Muharrem Ergin ve Orhan Şaik Gökyay'ın -gerek hazırladıkları sözlüklerinden gerekse tercümelelerinden- *başları* kelimesinin yapısını *isim+ çokluk+ iyelik (<baş+lar+ı)* şeklinde gördükleri anlaşılıyor.

Semih Tezcan, yazdığı küçük notta kelimenin yapısı hakkında görüş belirtmeksizin şu kısa açıklamayı yaparak bir örnek verir: “*Krş. Eski Uygurca, Türkische Turfan-Texte VI, 9-10 ... kim begleri azu karı başları erser ... 'beyleri ve yaşlı önderleri ise*” (DKON: 233).

Semih Tezcan'ın *başlar* kelimesini *önder* şeklinde tercüme etmesi doğrudur. Ancak, bugüne kadar kelimenin yapısı için yapılan açıklamaların yanlış olduğunu düşünüyorum. Bu kelime *başla-* fiilinden türetilmiş bir sıfat-fiildir. Bu konudaki gerekçelerimi örnek cümleler üzerinde de durarak açıklamaya çalışacağım:

Başla- fiili, *kılavuzluk etmek*, *komuta etmek* anlamlarında birçok Orta Türkçe metninde geçer. Burada sadece iki örnek verelim:

“*ol sü başladı = o, askere komutanlık etti*” (Dîvânü Lügâti't-Türk III. Cilt: 292).

“*Ya Ali, 'alemni algıl takı sahabalarını başlagıl*” (Nehcü'l-Ferâdis: 139.6).= Ey Ali, bayrağı al ve sahabeleri yönet.

Dede Korkut'ta geçen yukarıdaki cümlelerden ikincisinde *biñ Bügdüz başları Emen* tamlaması geçiyor. Ergin ve Gökyay *Bügdüz*'ü '*Oğuzların Bügdüz boyu*' (DKKII: 64, DKK: 321) olarak tanımlamıştır. Bu anlam, doğru olmalıdır.¹ Nitekim Emen, *Dede Korkut*'ta üç yerde² *Bügdüz Emen* şeklinde anılmaktadır. Bu durumda cümlenin şöyle tercüme edilmesi gerekiyor: *Bin Bügdüz'ün önderi Emen, yetişti*.

Bu anlamı dikkate aldığımızda yukarıdaki metinde geçen *tokuz koca başları Aruz* tamlaması ile Aruz'un emrinde dokuz *koca (bilge)*'nin bulunduğu ve bunun anlatılmakta olduğu ortaya çıkar. Nitekim bu cümle, Vat.99a.11'de “*Anuñ ardınca tokuz koca başı Aruz yetdi*” şeklinde geçmektedir.

Metindeki ilk cümlede ise *biñ kavum başları Düger* tamlaması geçmektedir. Araştırmacılar bu kelimeyi yazılışına uygun olarak *kavum* okumuşlardır. Ben de kelimeyi *kavum* okumuş, ancak bu cümlelerde geçen tamlamaların açıklanmaya muhtaç olduğunu yazmıştım (Özçelik 2005: 200).

Kelimeye verilen bu anlam, üzerinde durduğum Drs.77b.9 dışında *Dede Korkut*'un başka yerlerinde geçen şu cümlelerde altını çizdiğim örnekler için uygun düşmektedir:

Drs.3a.8: “Korkut Ata, Oğuz kavmınuñ müşkilini hall ederidi.”

Drs.51a.3: “...ataya anaya, kavuma kardaşa hasretem.”

Drs.120a.9: “Bu da bindi, hısmını kavmını ayırdı ...”

Drs.121b.5: “Kavmlu kavmıyla kegişdimi?”

Drs.121b.13: “Kavmlu kavmıyla görklü gördüm.”

Ancak, aynı anlam Drs.77b.9'da geçen “*Anuñ ardınca biñ kavm başları Düger, yetdi*.” cümlesindeki *kavm* kelimesi için uygun değildir. Çünkü o durumda *Düger*'i *bin kavmin* önderi olarak düşünmek gerekiyor.

Muharrem Ergin, kelimenin geçtiği cümleyi “*Onun ardınca bin kavim başları Düger yetişti*” (1971: 118); Orhan Ş. Gökyay “*Onun ardınca bin kavim başları*

1 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992, s.324, 327.

2 Drs.33a.5, 111a.13, 112b.13.

Dügür geldi." (1963: 68) şeklinde tercüme etmiştir. Bu tercümelemlerden de kelimenin anlamının tam olarak tespit edilemediği açıktır.

O halde bu cümle nasıl tercüme edilmelidir? Acaba cümlede Düger'in komutasındaki bin kişinin kendi boyundan oldukları mı anlatılmak isteniyor, yoksa metinde bu kelimeye bir yazım yanlışlığı mı vardır?

Kelimeyi yazılışına uygun olarak *kavım* okuduğumuzda cümleye uygun anlama ulaşmak zor görünüyor.

Semih Tezcan, örneklerden Drs.121b.4-5'te geçen "*Kavunlu kavımıyla kegişdimi?*" cümlesi üzerinde durarak anlamı konusunda şu açıklamayı yapmıştır:

"*Burada sözün şu kısımları kolaylıkla anlaşılıyor: Kavunlu kavımıyla 'soydaşı olan soydaşıyla', yani 'soydaşlar, Oğuz begleri, birbirleriyle' ya da 'soydaşlar kendi aralarında' anlamındadır.*" (DKON: 322)

Tezcan'ın bu tercümesine katılıyor, vermiş olduğu anlamın Drs.121b.5'te geçen "*Kavmlu kavımıyla kegişdimi?*" cümlesine uygun düştüğünü düşünüyor ve bu tercümeyle destekleyen bir ekleme yapmak istiyorum. Metnin devamında Begil, eşinin sorularına şöyle cevap veriyor: "*Kavımlu kavımıyla görklü gördüm*" (Drs.121b.13). Bu soru ve cevap cümlelerindeki *kavımlu* kelimesinin iki örneğinin yazımının doğru olduğu ortaya çıkıyor:

O halde üzerinde durduğum Drs.77b.9'da geçen cümledeki *kavım* kelimesi eksik yazılmış olmalıdır. Bu nedenle kelime, *kavımlu* şeklinde tamir edilmeli ve *'soydaş'* olarak anlaşılmalıdır. Nitekim *+II (isimden isim yapım eki)*, bu örnek dışında *Dede Korkut*'ta geçen şu örneklerde de eksik yazılmıştır:

Drs.38b.10: "Çetir[li] otağ, ala sayvan dikedürdi,"³

Drs.98a.1: "Ebçin[li], kara tonlu, gök demürlü altı yüz kâfir seçdi."⁴

Drs.113b.9: "karangu[lu] gözlerümün aydını kardaş!"⁵

Buna göre cümle, *'Bin soydaşın önderi Düger yetişti.'* şeklinde anlaşılabilir. Nitekim *Döger* adı da Oğuzların bir boyu olarak tespit edilmiştir.⁶

Başlar kelimesinin yapısı ise şöyledir:

baş: isim,

+la-: isimden fiil yapım eki,

-r: sıfat-fiil,

+ı: iyelik.

3 bk. DKON: 157-158.

4 bk. Özçelik, Sadettin (2007), "Dede Korkut Metinleri Üzerinde Yeni Düzeltmeler (2)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VII, sy. 1, s. 97-109.

5 Tamir, Drs.74b.12, 113a.11, 130b.4, 138a.9 ve 146b.12'de geçen örneklerle göre yapılmıştır.

6 Faruk Sümer, *age.*, s.327.

Yani *başlar*; bir sıfat-fiil olup *Dede Korkut*'ta geçen yukarıdaki cümlelerde *kalıcı isim* olarak kullanılmıştır ve *önder* anlamındadır.

Kutadgu Bilig'de *başlar* sıfat-fiili ile kurulmuş olan altı sıfat tamlamasının toplam 18 örneği geçer. Tamlamalar ile geçtiği beyit numaraları şöyledir:

- 'alem *başlar* er: 2346.
- budun *başlar* er: 544, 1542, 2834, 3110, 6342.
- kapuğ *başlar* er: 2527, 2529, 2589, 2590.
- sü *başlar* er: 2296, 2341, 2414, 5461.
- sü *başlar* eren: 2044.
- sü *başlar* kişi: 2266, 2275, 2410.

Yukarıdaki örnekler, *Kutadgu Bilig*'in söz dizininde *başla-* fiilinin altında "*başlamak b. -r*" (KBIII: 64) şeklinde işlenmiş ve geçtiği beyitlerin numaraları, aynı fiilin geniş zaman çekimli örneklerinin beyit numaraları ile bir arada verilmiştir.

Rabguzi'nin *Kıyasü'l-Enbiyâ*'sında *başlar* sıfat-fiilinin iki örneği geçiyor:

"Süleymännün çerig *başlar* kimersesi yok erdi." (KE: 145v.12)

"...çerig *başlar* beglerim bu tört taraf 'alem içre tokuş kılgaylar." (KE: 145v.13)"

Bu iki cümlede geçen *başlar* sıfat-fiili, *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın söz dizininde *başla-* fiilinin altında "*başlamak; komuta etmek, yol göstermek, kalavuzluk etmek b. -r (çerig b.)*" (KEII: 82) şeklinde gösterilmiştir.

Başlar kelimesinin *Kutadgu Bilig* ve *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da tespit ettiğim örnekleri hep tamlama içerisinde birer *sıfat-fiil* olarak kullanılmıştır. *Dede Korkut*'taki örnekler de tamlamalar içinde; fakat diğer iki eserde geçen örneklerden farklı olarak "*önder; komutan*" anlamında *kalıcı isim* olarak kullanılmıştır.

Şimdi de *başlar* kelimesi ile ilgili olarak tespit ettiğimiz tamlamaları ve dizinlerde işleniş şekillerini bir tablo üzerinde görelim:

1. Kutadgu Bilig	2. Kıyasü'l-Enbiyâ	3. Dede Korkut
Başlar Kelimesi ve İlgili Tamlamalar		
'alem <i>başlar</i> er, budun <i>başlar</i> er, kapuğ <i>başlar</i> er, sü <i>başlar</i> er, sü <i>başlar</i> eren, sü <i>başlar</i> kişi.	çerig <i>başlar</i> beg, çerig <i>başlar</i> kimerse.	biğ Bügdüz <i>başları</i> Emen, biğ kavm <i>başları</i> Düger, koyun <i>başları</i> erkeç, tokuz koca <i>başları</i> Aruz.

Başlar Kelimesi ve İlgili Tamlamaların Dizinlerde İşleniş Şekilleri		
<p>"başla- başlamak b. -r" (KBIII: 64) (Ayrıca <i>başlar</i> sıfat-fiilinin 18 beyit numarası <i>başla-</i> fiilinin geniş zaman çekimli örneklerinin beyit numaraları bir arada verilmiştir.)</p>	<p>"başla- başlamak; komuta etmek, yol göstermek, kılavuzluk etmek b. -r (çerig b.)" (KEII: 82) (Ayrıca yukarıdaki iki örneğin sayfa ve satır numaraları verilmiştir.)</p>	<p>"baş: baş b.-ları (iyelik)" (DKKII: 39) (Ayrıca yukarıdaki dört örneğin sayfa ve satır numaraları verilmiştir.)</p>
		<p>"baş (türlü yerlerde) kesik baş, savaşta kesilmiş düşman başı; nefer, can, tane; reis, ulu, önde gelen; zirve, uç" (DKK: 172) (Örneklerin sayfa ve satır numaraları verilmemiştir.)</p>

Tablodaki sütunları sırasıyla incelediğimizde *başlar* sıfat-fiili ile kurulmuş tamlamalar ve dizinlerdeki işlenişinde şu noktalar dikkatimizi çekmektedir:

1. sütunda görülen *Kutadgu Bilig*'de geçen *başlar* kelimesinin örnekleri, *sıfat* olarak kullanılmıştır. Bu nedenle ilgili dizinde *başlar* sıfat-fiilinin geçtiği yukarıdaki 18 beyit numarasının *başla-* maddesinde *geniş zaman çekimli fiil örnekleriyle* bir arada "*başla- başlamak b. -r*" şeklinde verilmiş olması yanlış olmuştur. Ayrıca kelimenin metinde "*yönetmek, komuta etmek*" gibi farklı anlamlarda kullanılmış olması dikkate alındığında anlam tespiti bakımından da eksiklik olduğu açıktır. Bu durum, dizinden yararlanmak isteyenler için yanıltıcı olabilir ve araştırmacıların örnekleri tek tek kontrol etmesini gerektirir.

Bu örnekler için *başla-* fiilinin anlamı, *yönetmek, önderlik etmek, komuta etmek* olduğundan ya ayrı madde başı yapılması veya aynı başlık altında madde yapılması ve *sıfat-fiil* örneklerinin ayrıca belirtilmesi daha uygun olur: *budun b. -r er (s.fiil)* gibi.

2. sütunda görülen *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da geçen *başlar* kelimesinin örnekleri *sıfat-fiil* olarak kullanılmıştır. İlgili dizinde, "*başla- başlamak; komuta etmek, yol göstermek, kılavuzluk etmek b. -r (çerig b.)*" şeklinde verilmiş olması doğru; fakat bir yönüyle fazlalık içermektedir, bir yönüyle eksik kalmıştır. Bu eserde geçen iki örneğin anlamı için *komuta etmek* yeterlidir. Ayrıca dizinde *tamlama* ve *sıfat-fiil*in görülmesi, okuyucuya bir kolaylıktır. Bu nedenle tamlamanın aynı başlık altında

çerig b. -r beg (s.fiil) ve

çerig b. -r kimerse (s.fiil) şeklinde işlenmesi, daha uygundur.

3. sütunda görülen *Dede Korkut*'ta geçen *başlar* sıfat-fiilinin örnekleri, *önder, komutan* anlamında bir *kalıcı isim* olarak kullanılmıştır. İlgili birinci dizinde *baş*

maddesi altında verilerek “*b.-ları (iyelik)*” şeklinde işlenmiş olması kelimenin yapısı bakımından baştan yanlış olmuş ve *başlar* sıfat-fiili yitmiştir. İlgili ikinci dizinde ise *baş* maddesi altında kelimenin anlamı ile ilgisi olmayan birçok anlam verilmiş olması yanlıştır. Ayrıca kelimenin geçtiği sayfa ve satır numaralarının verilmemiş olması bir eksikliklerdir.

Kalıcı isim olan bu örnekler, söz dizininde müstakil madde başı olarak “*başlar: önder, komutan b. -ı (iyelik)*” şeklinde yer almalı, örneklerin sayfa ve satır numaraları eklenmelidir.

Sonuç

1. *Başlar* kelimesi, *başla-* fiilinden türetilmiş bir *sıfat-fiil*dir (baş+la-r).
2. *Başlar* sıfat-fiili, *Kutadgu Bilig* ve *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da sıfat tamlamalarında kullanılmıştır. Bu nedenle söz dizininde örneklerinin, *başla-* fiilinin altında, fakat ayrı satır başında gösterilmesi ve *sıfat-fiil* olduğunun belirtilmesi daha uygundur.
3. *Başlar* sıfat-fiili, *Dede Korkut*'ta *önder, komutan* anlamında bir *isim* olarak kullanılmış olduğundan söz dizininde madde başı yapılmalıdır.

Gerek bu eserlerin gerekse başka eserlerin söz dizinlerinde özellikle diğer fiilimsiler, birleşik fiiller ve deyimlerin işlenişinde de benzer başka eksikliklerin bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu nedenle, artık söz dizinlerinin hazırlanmasında ortak yöntemlerin geliştirilmesi veya belirlenmesi gerektiği düşüncesindeyim.

KISALTMALAR

- Drs.: Dede Korkut'un Dresden nüshası.
 DKK: Gökyay, Orhan Şaik (2000).
 DKKII: Ergin, Muharrem (1991).
 DKON: Tezcan, Semih (2001).
 KBIII: Arat, Reşit Rahmeti (1979).
 KE: Ata, Aysu (1997).
 KEII: Ata, Aysu (1997).

KAYNAKÇA

- ARAT, Reşit Rahmeti, (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 458, Ankara.
 _____, (1988). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig II Çeviri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
 _____, (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Hazırlayanlar: Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
 ATA, Aysu, (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)* (2 cilt), Türk Dil Kurumu Yayınları: 681-1, 2. Ankara.

432 | Kutadgu Bilig ve Dede Korkut'ta Ortak Bir Kelime ve Dizinlerde İşlenişi Üzerine

- ATALAY, Besim, (1986). *Dîvânü Lûgat-İt-Türk Tercümesi III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ECKMANN, Janos, (1995). (Yayınlayanlar: Semih Tezcan - Hamza Zülfikar), *Nehcü'l-Ferâdis*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 518, Ankara.
- ERGİN, Muharrem, (1971). *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- , (1989). *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 169, Ankara.
- , (1991). *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, (1995). *Dede Korkut Hikâyeleri*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- , (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- ÖZÇELİK, Sadettin, (2005). *Dede Korkut Araştırmalar, Notlar/ Dizin/ Metin*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- , (2006). *Dede Korkut Üzerine Yeni Notlar*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- TEZCAN, Semih, (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, Yapı Kredi Yayınları: 1457, İstanbul.
- TEZCAN, Semih; Boeschoten, Hendrik, (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yapı Kredi Yayınları: 1441, İstanbul.